

Realisme, naturalisme og det moderne gjennombruddet 1850–1890

Framveksten av en moderne verden 1600–1850

2

På 1600-tallet begynner en vitenskapelig, åndelig, industriell og politisk utvikling i Europa som vi kan kalle modernitet. Nye vitenskapelige oppdagelser setter i gang gjennomgripende endringer på alle samfunnsområder. Vi kan si at denne utviklingen er styrt av «tre f-er»: framskritt, fornuft og frigjøring. Verden skal framover, menneskene skal bli frie – og fornuften skal styre hele prosessen.

Både 1700- og 1800-tallet er preget av nye oppdagelser og oppfinnelser, og de politiske revolusjonene i Amerika (1776) og Frankrike (1789) gjør folkestyre og demokrati til et ideal for mange.

Moderniteten kommer for alvor inn i norsk litteratur omkring 1875, det såkalte moderne gjennombruddet. Forfatterne tar opp aktuelle samfunnsproblemer og setter dem under debatt.

Industri langs Akerselva ved Hjula og Sagene

Fra bondesamfunn til byliv

Det norske samfunnet gjennomgår store endringer i siste halvdel av 1800-tallet. Denne utviklingen kan på mange måter forklares med den industrielle revolusjonen, som startet i England midt på 1700-tallet og etter hvert

spredde seg over størstedelen av Nord-Europa. Vi kan oppsummere disse endringene i begrepene industrialisering og urbanisering.

Industrialisering:

- ❖ Det skjer en overgang fra naturalhusholdning til penge-husholdning. Tidligere hadde jordbruket vært hovednæringen for de fleste. Nå vokser industrien fram som næringsvei.
- ❖ En rivende utvikling innenfor samferdsel binder landet sammen. Vi får dampskip, jernbane mellom Oslo og Eids-

voll (1854) og nye veier rundt byene. Telegrafene kom tidlig i 1850-årene.

Urbanisering:

- ❖ Litt etter litt vokser det fram bysamfunn. Folk flytter fra bygda til byen for å skaffe seg arbeid i en etter hvert gryende industri, blant annet langs Akerselva i hovedstedet.
- ❖ Urbaniseringen var en forutsetning for industrialisering. Byene skapte nye sosiale arenaer og møteplasser for kultur og samfunnsliv. Men bylivet var også preget av fattigdom og dårlige boliger, alkoholmisbruk, barnarbeid, rotløshet og fremmedgjøring.

«Constitutionen», det første damskipet i Norge, på havna i Arendal

Parlamentarismen
blir innført i Norge

Nye maktforhold

Maktforholdene endrer seg dramatisk i siste halvdel av 1800-tallet. Rundt 1850 er storparten av makta samlet hos svenskekongen og norske embetsmenn. I siste halvdel av 1800-tallet blir makta gradvis overført til folket.

I 1848 gjør borgerskapet i Paris opprør mot sosial urettferdighet og manglende demokratiske rettigheter. Vi kaller dette februarrevolusjonen. Urolighetene som denne revolusjonen skapte, spredde seg raskt fra land til land i Europa. Revolusjonen utløste en tro på folkeopplysning, demokratiske rettigheter og håp om en bedre framtid for vanlige mennesker. Folk kjempet altså for fornuft, framskritt og frigjøring.

Også i Norge merker vi innflytelsen fra februarrevolusjo-

nen. I 1850-årene begynner ulike politiske demokratiseringsprosesser. Det fører blant annet til at partiene Venstre, Høyre og Arbeiderpartiet blir stiftet, alle i 1880-årene. I 1884 blir *parlamentarismen* innført. Nå kunne ikke regjeringen lenger styre uten støtte fra et flertall av de folkevalgte representantene på Stortinget. Dette er en milepæl i utviklingen av et demokratisk Norge.

Arbeiderbevegelsen blir etter hvert en viktig maktfaktor. Samtidig som nye arbeidsplasser vokser fram, utvikler det seg et motsetningsforhold mellom arbeidere og fabrikkere. Arbeiderne får mange med seg i kravet om allmenn stemmerett, rett til skolegang, flere sosiale goder i samfunnet og bedre forhold på arbeidsplassene.

Frigjøring – også for kvinner?

I tråd med kravet om frigjøring og utvidete demokratiske rettigheter for alle begynner nå kvinnene å kreve rett til deltakelse i samfunnet. Alt på slutten av 1700-tallet problematiserte Mary Wollstonecraft manglende rettigheter for kvinnene. Hun var en opplysningskvinne som ville ha et samfunn basert på fornuft. Hun mente at menn og kvinner var like rasjonelle, derfor burde kvinnen ha de samme økonomiske, politiske og sosiale rettigheter som mannen. John Stuart Mill videreførte disse tankene tidlig på 1800-tallet.

I Norge synliggjør industrialiseringen og urbaniseringen forskjellene mellom kvinner og menn. Mange flytter nå inn til by-

ene og får arbeid i fabrikker, men det er ikke like vilkår for kvinner og menn. Kvinnene får lavere lønn enn mennene, og arbeidsforholdene er ofte elendige. Mange unge jenter blir grovt utnyttet. Kvinner av embetsstanden begynner nå å kreve likestilling. De vil blant annet ha lovendringer som sikrer at en gift kvinne kan være myndig og ha råderett over det hun selv eier.

Disse kvinnene stiftet *Norsk Kvinnesaksforening* i 1884. De krever retten til utdanning og skikkelig betaling for lønnet arbeid. Det var uvanlig at kvinner tok utdanning, og det vakte derfor oppsikt da Cecilie Thoresen gikk opp til studenteksamen (examen artium) i 1882. Allmenn stemmerett for kvinner får vi likevel ikke før i 1913.

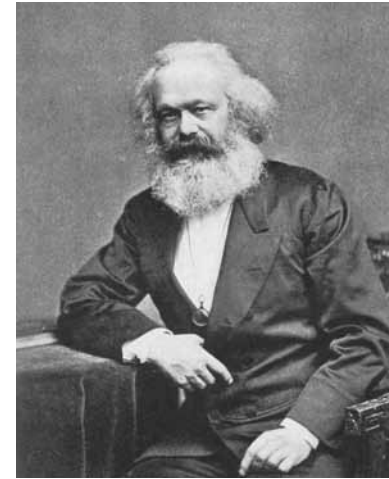

Positivismen

Allerede i 1830-årene lanserte filosofen Auguste Comte (1798–1857) en ny vitenskapelig tenkemåte. Comte argumenterte for fornuften som utgangspunkt for kunnskap. Han hevdet at all kunnskap er tuftet på erfaring, som vi får ved å observere livet og verden rundt oss. En slik tenke-

måte, *positivismen*, forkaster alle spekulasjoner om at det finnes noe annet enn det vi selv kan oppleve eller sanse.

Dette brøt med en tradisjonell forestilling om at det lå en guddommelig kraft bak verdens fenomener. Comtes tanker var fundamentale for den naturvitenskapelige tenkemåten, men det spesielle var at Comte utviklet positivismen som en metode i samfunnsvitenskap. Også mennesket så han i et positivistisk lys. Denne rasjonelle tilnærmingen til verden er typisk for modernitetens tenkemåte.

Kommunismen

I 1848 gav Karl Marx (1818–1883) og Friedrich Engels (1820–1895) ut boka *Det kommunistiske manifest*. Boka er en hard kritikk av det kapitalistiske systemet og en oppfordring til arbeiderklassen om å kjempe for bedre kår. Målet for kommunismen er et klasseløst samfunn,

der alle har like rettigheter og plikter. I et slikt samfunn ville, ifølge Marx og Engels, menneskene være frie.

I praksis fikk ikke de kommunistiske ideene særlig gjennomslag før den russiske revolusjonen i 1917. Da ble det første kommunistiske samfunnet grunnlagt. Men ideene til Marx og Engels har vært viktige for arbeiderne i kampen for frigjøring og bedre økonomiske og politiske rettigheter.

også i økonomisk forstand. Sentralt her står filosofen Adam Smith (1723–1790).

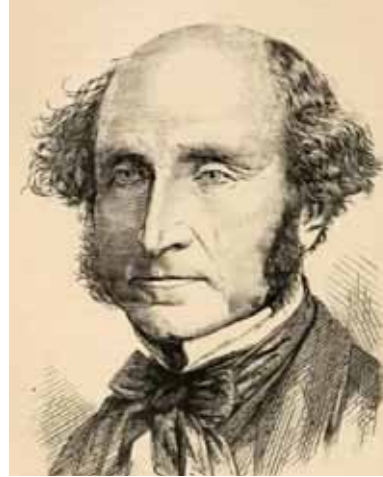
En forkjemper for liberalismen på 1800-tallet, den engelske filosofen og økonomen John Stuart Mill (1806–1873), mente derimot

Liberalismen

Liberalismen er en ideologi med røtter tilbake til opplysningstida. I utgangspunktet var liberalistene opptatt av å framheve de individuelle rettighetene. De ville redusere den nesten allmektige konge- og statsmakta. Men på 1700-tallet ser vi at liberalistene utvikler tanker om frihet

at staten måtte spille en aktiv rolle for å sikre et velferdssamfunn for alle. Han kalles derfor *sosial-liberalismens far*.

I forlengelsen av et slikt syn ligger retten til å gjøre opprør mot urettferdige tilstander og arbeide for endringer i samfunnet. Mange forfattere og andre som la fram ideen om å bygge

en nasjon, sluttet seg til dette synet. Det liberale partiet Venstre ble så stiftet som landets første parti i 1884.

Kristen eksistensialisme

En person som skulle få innflytelse på flere forfattere under det moderne gjennombruddet, var den danske teologen

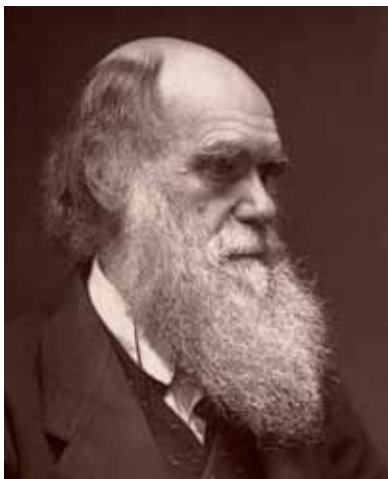
og filosofen Søren Kierkegaard (1813–1855).

«Subjektivitet er sannhet,» hevdet Kierkegaard. Med dette mente han at troen var noe personlig og subjektivt for enkeltindividet. Og det er nettopp dette fokuset på at sannheten er individuell og subjektiv, som knytter han til det moderne prosjektet.

Kierkegaard grunnla eksistensialismen. Men i motsetning til mange seinere eksistensialister, som var ateister, var Kierkegaard dypt kristen. Synet hans på kristendommen førte til konflikt med det etablerte kristenfolket i Dan-

mark. For Kierkegaard handlet kristen tro som sagt om noe personlig. Han mente den danske kirke hadde et slapt og lite inderlig forhold til gudstro.

Darwinismen

I 1859 kom Charles Darwin (1809–1882) med boka *On the Origin of Species (Om artenes opprinnelse)*: Mennesket var ikke skapt i Guds bilde, men var et ledd i en lang utvikling. Darwins tanker utfordret sterkt det kirkelige verdensbildet. Darwin mente at livet kan karakteriseres

som en kamp for tilværelsen («a struggle of life»), og i denne kampen er det den sterkeste som overlever («survival of the fittest»). Dette kaller vi *evolusjon*. Alt levende liv utvikler seg derfor mot noe bedre – evolusjon er framskritt.

I overensstemmelse med de positivistiske forskningsidealene baserte Darwin seg på observasjoner og innsamling av data. Darwin avviste en guddommelig plan med skaperverket og baserte sin vitenskap på fornuft.

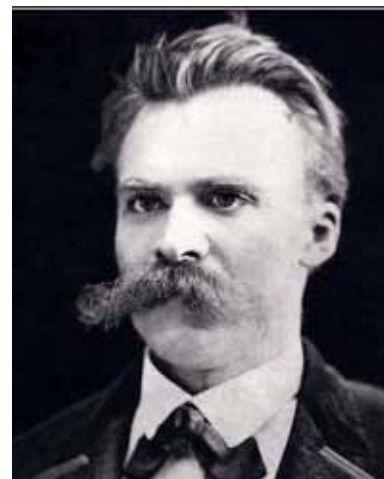

Sosialantropolog Thomas Hylland Eriksen holder foredrag om Darwinismen

Sekularisering – frigjøring og livssynskrise

Med Darwin fikk kristentroen en utfordring. Mennesket var resultatet av en evolusjon. Også tidligere vitenskapelige oppdagelser, som at jorda ikke er sentrum i universet, hadde rokket ved den kristne læra.

Men den personen som for alvor utfordret det kristne verdensbildet, var den tyske filosofen Friedrich Nietzsche (1844–1900). Det velkjente sitatet «Gud er død» er blitt stående som et uttrykk for den ateismen Nietzsche gjorde seg til talsmann

for. For Nietzsche var det et sentralt poeng at mennesket er fritt, siden Gud ikke eksisterer. Vi er ikke bundet av kristne påbud og forbud. Vi er frie til selv å skape livet vårt.

De tankene som blant annet Nietzsche var talsmann for, nemlig at både samfunnet og enkeltindividet blir mindre

religiøst, kaller vi *sekularisering*. Det er et sentralt trekk i utviklingen av moderniteten.

At *samfunnet* blir sekularisert, handler om at kirka får mindre politisk makt, og at lover og regler blir revet løs fra religiøs moral. At *enkeltindividet* blir sekularisert, handler om at stadig færre individer i samfunnet har en religiøs tro. På 1800-tallet førte dette både til en følelse av frihet og til en livssynskrise.

Eilert Sundt
(1817–1875)
var den første
samfunnsfor-
skeren i Norge.
I 1850-årene

reiste han rundt i bygd og by for å se hvordan folk levde. Deretter skrev han rapporter om «Sædelighetstilstanden i Norge», «Ædruelighetstilstanden i Norge» og «Renslighedsstellet i Norge». Her viser han fram et heller skrøpelig og lite romantisk bilde av situasjonen. Eilert Sundts avsløringer stod derfor i kontrast til det glansbildet av Norge som de romantiske og nasjonalromantiske dikterne hadde tegnet.

Norge ligger i utkanten av Europa, og det tok derfor litt tid før de nye modernitetstankene

nådde oss. Men de nye ideene, og avsløringene til Eilert Sundt om hvordan det virkelig stod til rundt om i landet, fikk flere av de nye forfatterne til å se behovet for en mer realistisk litteratur.

Tida mellom 1850 og 1870 var ikke bare en tid preget av endringer i samfunnet. Også i litteraturen skjedde det endringer. Selv om den romantiske diktningen ble holdt i live av forfattere som ennå var produktive, kom det til nye. Og det er den nye, realistiske skrivemåten som kom til å dominere mer og mer. Perioden 1850–1870, overgangen fra romantikk til realisme, kan vi derfor

kalle *poetisk realisme* eller *romantisk realisme*.

Av aktive forfattere i 1850- og 1860-årene nevner vi Aasmund Olavsson Vinje, Camilla Collett, Henrik Ibsen og Bjørnstjerne Bjørnson.

Aasmund Olavsson Vinje (1818–1870) kom fra enkle kår, men var en sentral norsk folkeopplyser. Etter flere år som omgangsskolelærer og selvlært student reiste han til Kristiania for å studere jus. Han tok juridisk embetseksamen 38 år gammel, men ble aldri jurist. I stedet ble Vinje avismann og forfatter. Fra 1858 gav han ut bladet *Dølen*. Her skrev han kritisk og

ironisk om det som rørte seg i tida.

Hovedverket hans er *Ferdaminni frå Sumaren 1860*, der han skriver om inntrykk og opplevelser fra en togreise mellom Eidsvoll og Trondheim. *Ferdaminni frå Sumaren 1860* inneholder artikler om blant annet seterdrift og jordbruk, og skildringer av folk han møter på reisa. Vinje er kritisk til mye av det gamle og skriver med entusiasme om det nye industrisamfunnet som var i ferd med å vokse fram. Vinje er derfor en talsmann for det teknologiske framskrittet i Norge.

Camilla Collett (1813–1895), født Wergeland, var en nybrottskvinne både innenfor litteratur og samfunnsdebatt. Hovedverket hennes, *Amtmandens Døttre* (1855), kom ut anonymt. Å være kvinnelig forfatter var nemlig helt uvanlig på midten av 1800-tallet. Her brøt Collett med datidas kvinneideal.

Amtmandens Døttre regnes for den første tendensromanen i norsk litteratur. Denne betegnelsen bruker vi om en roman som er skrevet som innlegg i en samfunnsdebatt. Romanen tar opp sentrale spørsmål knyttet til den manglende friheten for kvinner. Romanen viser hvordan kvinners liv er styrt av menn, og hun kritiserer særlig de borgerlige fornuftsekteskapene.

Camilla Collett var en helt sentral person i den gryende kampen for frigjøring av kvinner – for friheten til å velge hvem en vil gifte seg med, og friheten til å råde over eget liv.

Illustrasjon til eventyret om Peer Gynt i «Norske Huldre-Eventyr og Folkesagn» av P. Chr. Asbjørnsen. Denne sagnfiguren inspirerte Ibsen til å skrive skuespillet Peer Gynt

Henrik Ibsen (1828–1906) og **Bjørnstjerne Bjørnson** (1832–1910) var på vei mot realismen i 1850- og 1860-årene. Tidlig i denne perioden skrev de begge tekster med utgangspunkt i norsk historie, de var påvirket av nasjonalromantikken og sagalitteraturen. Men mot slutten av perioden ble de begge farget av de nye tankene i tida.

Ibsen gav ut skuespillene *Brand* (1866), *Peer Gynt* (1867) og *De unges Forbund* (1869). I disse skuespillene viser Ibsen en orientering mot samtida, og tematisk peker han på trekk ved moderniteten. Skuespillene tematiserer en konflikt mellom mer idealistiske krav til livet og tankene i moderniteten. I *Brand* gjelder det konflikten mellom kristendommen som absolutt sannhet og tvilen og skepsisen til det moderne mennesket. *Peer Gynt* handler om identitetsspørsmålet: Har mennesket en indre kjerne, eller er identitet noe som endrer seg fra

situasjon til situasjon? I skuespillene sine problematiserer Ibsen troen på én sannhet, som i tillegg er overlevert gjennom tradisjoner. Denne radikale tvilen, å stille spørsmål ved måten å se på oss selv og verden, er et typisk trekk ved moderniteten og det moderne mennesket.

Bjørnson utgav novellen «Faderen» (1860) og romanene *Synnøve Solbakken* (1857) og *Arne* (1859). I disse såkalte bondefortellingene bryter Bjørnson med den tidligere romantiske framstillingen av bonden. Her møter vi bonden i et hverdagsmiljø,

Fra den svenske filmen «Synnøve Solbakken» (1919)

litt idealisert kanskje, men likevel med sterke tilløp til realisme. Bjørnson skriver ikke bare om staute idealbønder, men også om sosiale problemer som fyll og knivlagsmål.

Å sette problemer under debatt

Det moderne gjennombruddet i Norge kan vi først og fremst takke en danske for. Georg Brandes (1842–1927), professor og litteraturkritiker ved Universitetet i København, har mye av æren for å ha ført de moderne tankene til Norge og til norske forfattere.

Brandes var opptatt av framskritt, fornuft og frigjøring – og av krav til moderne litteratur. I 1871 holdt han en serie forelesninger der han framsatte en idé som skulle føre til et gjennombrudd for diktningen i Norge. De kjente ordene hans lyder slik: «Det at en litteratur i våre dager lever, viser seg ved at den setter problemer under debatt.»

Å sette problemer under debatt ble et slagord for de

realistiske forfatterne. Nå kom det tekster som tematiserte og problematiserte livet til den moderne mannen og kvinnen.

Kritisk realisme

Realistene la stor vekt på emnevalget, og i motsetning til romantikerne satte de søkelys på samfunnet og problemene der. Realistene ville noe bestemt med diktningen sin, de ville reformere, avsløre og være kritiske. Epoken har derfor fått navnet *kritisk realisme*. Noen av de viktigste emnevalgene var religion og kirke, samliv og ekteskap – med særlig fokus på kvinnens stilling – pliktmoral og hykleri, oppdragelse i skole og hjem og slett forretningsmoral.

Vi kan si at realistisk diktning skildrer menneskene og samfunnsforholdene slik de er i sam-

tida, og formålet med diktningen er å endre noe. Derfor var det viktig å være sannferdig når en skrev, og dramaet og romanen var de sjangrene som egnest seg best til å få fram denne sannheten. Da fikk en tid og rom til å utdype og drøfte problemene.

Realistene var ikke interessert i sannheten i seg selv. De var opptatt av at sannheten måtte fram om verden skulle bli bedre. Ved å ta opp samfunnsproblemer i tekstene sine appellerte de til fornuften hos leseren. Denne fornuften skulle føre samfunnet framover og gjøre individene frie.

Slik kan vi si at realistene var sentrale talsmenn for det moderne prosjektet. De innførte moderniteten, de tre f-ene, i den norske litteraturhistorien og i samfunnsdebatten.

Det moderne gjennombruddet

13

Henrik Ibsen (øverst) og Bjørnstjerne Bjørnson

Alexander Kielland (øverst) og Jonas Lie

«De fire store»

Fra midten av 1870-årene og utover begynte norsk litteratur å bli kjent i utlandet. Gyldendal forlag kastet seg seinere på bølgen og lanserte forfatterne Henrik Ibsen, Bjørnstjerne Bjørnson, Alexander Kielland og Jonas Lie som *de fire store*. Det er disse fire som er de dominerende forfatterne innenfor kritisk realisme, og det er de som representerer det moderne gjennombruddet i norsk litteratur.

Henrik Ibsen er påvirket av kravet om «å sette problemer under de-

batt». Det gjør han både i *Samfundets støtter* (1877), *Et Dukkehjem* (1879), *Gengangere* (1881) og *En Folkefiende* (1882). I alle disse skuespillene tar han opp aktuelle samtidsemner, for eksempel dårlig forretningsmoral, utroskap og manglende frihet og rettigheter for kvinnene.

Et underliggende tema i alle stykkene er også løgn og dobbeltmoral. Ibsen ville vise hvordan usannhet ødelegger individene, ja hele familier.

Utover i 1880-årene får Ibsens skuespill en annen karakter. Nå gjelder samfunnsproblemene i større grad sjelegransking og psykologi,

Borgerskapet
i 1880-åra

og Ibsen tematiserer mer hvordan individet opplever å leve med moderniteten. De radikale endringene i samfunnet har også skapt problemer. Med disse tekstene peker Ibsen fram mot den modernismen som kommer til Norge i slutten av århundret.

Bjørnstjerne Bjørnson tar også opp aktuelle temaer i tida. I 1875 gir han ut *En Fallit*, der han går til angrep på snuskete forretningsmoral. I *Magnhild* (1877) setter han søkelyset på usedelige ekteskap, og i *En Hanske* (1883) tar Bjørnson opp kjønns-

debatten. Bjørnson er provosert av at det finnes ulike regler for kvinner og menn, og krever at *både* kvinne og mann må «være reine» før ekteskapet. Andre temaer han går inn på, er makta til kirka og oppdragelsen i hjem og skole.

Alexander Kielland (1849–1906) er kanskje den av de fire som er mest plikttoppfyllende i å følge Brandes' krav. Kielland setter søkelyset på dobbeltmoral og hykleri i hjem og samfunn. Han skrev åtte romaner, tre novellesamlinger og seks skuespill. De mest kjente romanene er *Garman*

& *Worse* (1880), *Gift* (1883) og *Sankt Hans Fest* (1887). Her drøfter han forholdet mellom fattig og rik, han avslører religiøst hykleri, og han kritiserer latinpugget i skolen. I novelleteksten «Karen» (1882) avslører han hvordan uskyldige jenter kan bli lurt av kyniske mannfolk.

Jonas Lie (1833–1908) er den fjerde av de kritiske realistene. Han er også påvirket av Brandes, men er ikke så skarp i pennen som de tre andre. Lie er romanforfatter, og hovedverket hans er *Familjen på Gilje* (1883). Det er en

skildring av en embetsmannsfamilie i et norsk bygdemiljø, der han blant annet setter fokus på likestillingsspørsmålet og hvordan kvinnene mangler rettigheter. I *Livsslaven* (også 1883) viser han hvordan fattigdom, som egentlig er et naturalistisk tema, kan drepe det gode som bor i menneskene. *Kommandørens Døttre* (1886) har noe av den samme tematikken som *Familjen på Gilje*. Jonas Lie viser ikke samme kritiske røst som de tre andre, men han var en populær og mye lest forfatter.

I 1880-årene levde realistisk og naturalistisk diktning side om side. Naturalistisk diktning er en videreføring av den realistiske, men hos naturalistene er målet å trenge dypere ned i problemene og finne de egentlige årsakene til det skeive i samfunnet. Naturalistene ville vise sammenhengen mellom samfunnsforhold og enkeltmenneskers liv.

Den franske forfatteren Émile Zola (1840–1902) regnes som den første og største naturalisten. Idealet hans var den nye naturvitenskapen og darwinismen, og diktningen skulle være så dokumentarisk og objektiv som

mulig. Zola mente at mennesket hadde liten fri vilje, det var mer et produkt av arv og miljø. Og livet var ofte en ond sirkel som det var vanskelig å bryte ut av. Fordi livet var *deterministisk*, det vil si årsaksbestemt, var det vanskelig å bryte ut av den klassen eller standen en var født inn i.

Naturalismen har mye til felles med realismen. Det som skiller de to retningene, kan vi skissere slik:

- ❖ Dikteren skal studere det naturlige mennesket, det vil si «menneskedyret». Realistene skrev om folk fra borgerskapet, naturalistene skildret også folk fra lavere samfunnslag, for eksempel enslige mødre og prostituerte.
- ❖ Dikteren skal samle inn fakta og detaljer som til sammen

skal utgjøre sannheten om mennesket. Naturalistene hadde et *positivistisk* menneskesyn, jamfør Comte.

- ❖ Dikteren skal vise livets skyggesider, og det skal framgå at mennesket er et resultat av arv og miljø. Det vil si at naturalistene var *determinister*. De trodde ikke på menneskelig frigjøring.
- ❖ En konsekvens av dette var at naturalistene ikke trodde på den endringen og det framskrittet som realistene var drevet av. De blottla de nakne kjensgjerningene og kom ikke med ideer om endringer eller reformer. Determinismen, altså at menneskeviljen er årsaksbestemt, viser at det nytter lite å gjøre opprør. Naturalis-

men er med andre ord *pessimistisk* i sitt grunnsyn.

- ❖ Troen på fornuft og vitenskapelig sannhet var særlig sterk hos naturalistene. Her var de i pakt med modernitetens ideer. Men samtidig brøt naturalistene nokså grunnleggende med noen av ideene fra det moderne prosjektet. Manglende tro på frihet og sviktende tro på framskrittet gjorde at retningen pekte framover mot modernismen, som kom til Norge i 1890-årene.

Naturalister i norsk litteratur

Amalie Skram (1847–1905) regnes som en reindyrket naturalist. Romanserien *Hellemyrsfolket* (1887–1898) er hovedverket hennes og det fremste naturalistiske verket i norsk litteratur. Her skildrer hun en familie gjennom flere generasjoner, og hun får fram sammenhengen

mellom arv, miljø og utvikling. Grunntonen er pessimistisk, og det ender dårlig for familien på Hellemyren. Amalie Skram setter søkelyset på miljøet som former menneskene, og hun vil vise at fattigdom og nød har sine årsaker.

I novellen «Karens Jul» (1885) opplever vi hvordan ei fattigjente dør med et lite barn på fanget fordi hun mangler det sosiale nettverket som trengs for å klare seg i samfunnet. I ekteskapsromanene *Constance Ring* (1885) og *Forraadt* (1892) ender det også tragisk. Her

møter vi unge jenter som blir tvunget inn i ekteskap med eldre menn.

Arne Garborg (1851–1924) skrev romanen *Bondestudentar* i 1883. Her møter vi en ung student fra landet. Temaet er forholdet mellom by og land, bondekultur

mot embetsstand, og vi opplever hvordan den unge studenten må gi avkall på forholdet til sin egen stand. I romanen *Mannfolk* (1886) setter Garborg søkelyset på seksual- og kjønnsmoralen, et tema som var aktuelt i 1880-årene, og som ble omtalt mer åpent i den naturalistiske litteraturen.

Verken Ibsen, Bjørnson, Kielland eller Lie regnes som naturalister i norsk litteratur, men de var alle påvirket av naturalismen og hadde diktverk fra denne perioden med klare naturalistiske trekk.

Henrik Ibsen viser gjennom dramaet *Gengjengere* (1881) hvordan Osvald, sønnen i huset, går til grunne av den arvelige sykdommen syfilis. Sykdommen har han arvet av faren, som har levd et utsvevende liv i ungdommen. Arven fra faren innhenter han. I dramaet *Over Ævne I* (1883) og i diktet

«Salme II» (1880) tar Bjørnstjerne Bjørnson et oppgjør med kristentroen sin og hyller Darwins utviklingslære. Jonas Lie skriver i romanen *Livslaven* (1883) om hvordan en fattig gutt blir satt bort og mishandlet som barn. Det går bra med gutten i en periode, men han blir innhentet av sin egen skjebne, og det ender tragisk.

Kristiania-bohemen
«Bohemen» var navnet på en liten, intellektuell og livstrøtt gruppe som hadde tilhold på kafeene i Kristiania i 1880- og 1890-årene. Sammen med utviklingen av bylivet hadde kafeene blomstret opp som møtested for intellektuelle og kunstnere. Bohemene provoserte og sjokkerte medborgerne med sine angrep på borgerlig moral og livsførsel. Bohemene praktiserte «fri kjærlighet» og var særlig kritiske til religion og ekteskap, som de mente hindret personlig frigjøring. Bohemkretsen

møtte sterke reaksjoner og motstand – det borgerlige samfunnet så på dem som representanter for «den moderne vantroen». Det ble stadig tydeligere at samfunnet ikke lenger hadde et felles og uproblematisk grunnlag for holdninger, moral og livsstil. Dette skremte og provoserte.

Hans Jæger (1854–1910) var en framstående person i denne kretsen av forfattere, kunstnere og intellektuelle. Selv om han ikke hadde særlig litterært talent, gav han ut flere romaner der han tok opp problemer knyttet til seksualitet og moral.

Han rettfærdiggjorde «fri kjærlighet» og mente at det borgerlige ekteskapet og prostitusjonen var to sider av samme sak. I begge tilfeller levde kvinnen et ufritt liv på mannens premisser. *Kristiania-Bohemen* (1885) er hovedverket hans. Boka ble forbudt, og Jæger måtte i fengsel for umoralsk forfattervirksomhet.

Christian Krohg (1852–1925) skrev også en roman, *Albertine* (1886), som ble forbudt og stemplet som usømmelig. Romanen var et innlegg i debatten om kjønnsmoral og viser hvordan ei ung jente blir utnyttet og drevet ut i prostitusjon. Romanen

er et godt eksempel på samfunnsengasjert tendenslitteratur, og boka mobiliserte til motstand mot prostitusjonen. Som en konsekvens av debatten som romanen reiste, ble offentlig prostitusjon avskaffet. Christian Krohg er mest kjent som maler, og han brukte også Albertine som motiv på flere bilder, blant annet det kjente bildet «Albertine i politilegens venteværelse».

Reaksjonene på det moderne gjennombruddet – og gryende modernisme

Slutten av 1800-tallet tilhørte forfatterne. De hadde makt og innflytelse. Når de satte problemer under debatt, førte det til endringer på flere samfunnsområder. Kvinnesak, undertrykking, seksualmoral, kirkelig makt – dette er emner som forfatterne satte på dagsordenen, og endringene kom gradvis. Troen på at mennesket er fritt, at verden stadig går framover, og at en gjennom fornuften kan skape en bedre verden, var derfor tanker som vant fram i det norske folket. På mange måter er dette sentrale tanker i et moderne demokrati.

Men flere av de realistiske og naturalistiske tekstene møtte også motstand. Når Nora i *Et Dukkehjem* forlater mann og barn for å bli et fritt menneske, var det ikke alle som var like fornøyd med det. Frigjøring koster, og kanskje kan det koste litt for mye? Som vi har sett av de naturalistiske tekstene, trodde ikke alle forfatterne at mennesket var fritt, og at verden hele tida utviklet seg til det bedre. Noen var skeptiske til framskrittet.

Mot hundreårsskiftet ser vi derfor at en del forfattere begynner å problematisere moderniteten. Vi kan se en endring i holdningen til de tre f-ene i moderniteten:

- ❖ *Frigjøring*: Er vi frie? Og hva kan vi i så fall bruke denne friheten til? Prosesser som urbanisering og sekularisering førte til at den såkalte friheten ikke ble opplevd like positivt av alle. Livssynskrise, fremmedgjøring og manglende følelse av å være til stede i verden er negative resultater av de samme prosessene. Disse emnene er også Ibsen inne på i sine skuespill fra 1880- og 1890-årene.

- ❖ *Framskritt*: Går verden framover? Naturalismen la for dagen et deterministisk og pessimistisk livssyn, uten den samme troen på framskrittet som realistene gav uttrykk for. Hos Skram ser vi dette tydelig. Men også hos Ibsen, Lie og Garborg kan vi merke en utvikling mot et mindre positivt syn på livet, uten den sterke framskrittstroen.
- ❖ *Fornuft*: Er mennesket så fornuftig? Er det gjennom fornuften vi best kan forstå det særegne ved å være menneske i verden? Hva med følelser og de eksistensielle aspektene ved tilværelsen? Mot slutten av århundret begynner Ibsen å fokusere mer på det indre sjelelivet. Og i 1890-årene

kritiserer Hamsun realistene og naturalistene for å være for opptatt av «typer» og ikke av enkeltindivider. Vi ser generelt en dreining mot mer psykologisk litteratur, der følelser står i sentrum, når vi nærmer oss 1900-tallet.

Den litteraturen som nå følger, og som vi kaller nyromantisk og modernistisk, tematiserer nettopp de eksistensielle vilkårene for mennesker eller enkeltindivider. Hva vil det si å leve i et samfunn? På hvilken måte virker industrialisering, urbanisering og sekularisering inn på livet vårt?

Fra en oppføring av Gengangere av Henrik Ibsen

Utviklingen av det norske språket 1850–1890

22

Det viktigste som skjedde språklig i denne perioden, var at vi fikk et eget skriftspråk. Tidlig på 1800-tallet gjaldt det å sikre den nasjonale identiteten gjennom et norsk skriftspråk. Seinere var det demokratiske og pedagogiske argumenter som ble utslagsgivende i språkdebatten.

I 1850 var det fortsatt mange analfabeter i Norge. Grunnen var blant annet dårlig skolegang og store forskjeller mellom det norske talemålet og det danske skriftspråket. Bare embetsmennene og den kondisjonerte klassen i Kristiania snakket en slags dansk med norsk tonefall. Det at folk ikke kunne lese og skrive, var både et demokratisk problem og et hinder for personlig frihet og utvikling.

Fram til 1860 måtte bygde- folket betale for skolegangen av egen lomme. Det førte til store forskjeller i tilbudet rundt om i landet. Særlig jentene fikk et dårlig undervisningstilbud. I den nye skoleloven av 1860 ble det økonomiske ansvaret overført til staten.

I skolen var lærere og elever pålagt å snakke dansk. Nå argumenterte skolefolk og politikere for at opplæringen måtte foregå på et språk som elevene forstod. I 1879 vedtok Stortinget at «Undervisningen i Almueskolen saavidt mulig meddeles paa Børnenes eget Tale- sprog». Denne lovendringen knesatte et viktig prinsipp om at elevenes talemål var godt nok.

Stikk i strid med dette prinsippet vedtok Stortinget likevel at undervisningen av samiske og kvenske (finske) barn skulle foregå på norsk. Den nye norske nasjonen skulle tuftes på norsk språk og kultur. I samsvar med dette ble det satt i gang flere tiltak for å «fornorske» de kvenske og samiske innbyggerne.

Norsk eller Dansk-norsk?

Svar til Bjørnson

fra

Arne Garborg.

Med et Anhang.

Bergen 1888.

Ivar Aasen og Knud Knudsen prøvde hver på sin måte å utvikle et norsk skriftspråk. Men der Aasen ville ha et språk som bygde på norske dialekter, var Knudsen opptatt av hvordan det danske skriftspråket kunne fornorskes. Både Knudsen og Aasen så på sitt eget arbeid som viktige pedagogiske og demokratiske framskritt.

I siste halvdel av 1800-tallet utviklet de to målformene seg og vant stadig nye tilhengere. Da partiene Venstre og Høyre ble stiftet i 1884, valgte de forskjellige side i språkdebatten. Venstre støttet Aasens språkarbeid, mens Knudsen hadde mange tilhengere i Høyre. Felles for partiene var at de mente at avstanden mellom tale og skrift skapte problemer.

Planen var egentlig å utvikle ett felles skriftspråk for alle, men mot slutten av århundret så en at dette ikke ville lykkes. I 1885 ble de to målformene likestilt som selvstendige målformer.

Landsmålet har framgang

☛ Ivar Aasen hadde nå gjort seg ferdig med grammatikk, ordbok og tekstprøver av det han kalte landsmålet. Flere forfattere følte seg mer hjemme i landsmålet enn i det danske skriftspråket. Aasmund Olavsson Vinje brukte bare landsmål i avisa Dølen fra 1858. Han utgav også reiseskildringer og diktsamlinger på landsmålet. Seinere fulgte Arne Garborg opp, blant annet i avisa Fedraheimen. Også romanene *Bondestudentar* og *Fred* og diktsamlingen *Haug-*

Ivar Aasen

tussa (alle av Garborg) er eksempler på tekster på landsmål.

☞ I kirka fikk landsmålet etter hvert innpass, blant annet i konfirmasjonsundervisningen. Kjente salmediktere som Elias Blix og Anders Hovden brukte landsmål når de diktet, og flere prester brukte tekster på landsmål i gudstjenesten.

☞ Stadig flere skolekretser gikk over til å bruke landsmål. De første lærebøkene på landsmålet kom ut tidlig i 1880-årene, og i 1892 kom landsmålsutgaven av Nordahl Rolfsens populære lesebok.

Knud Knudsen

Dansk skriftspråk blir fornorsket

☞ Selv om landsmålet hadde stor framgang fra midten av 1800-tallet, var skriftspråket mest fornorsket dansk. Sentrale forfattere som Henrik Ibsen, Bjørnstjerne Bjørnson og Camilla Collett brukte alle denne målformen. Også i det offentlige – i pressen og i politikken – dominerte fornorsket dansk.

☞ I tråd med Knudsens tanker om en gradvis fornorsking av dansken kom det en rettskrivingsreform i 1862, og seinere i 1907, som førte skriftspråket nærmere «det dannede» talemålet. Reformene fjernet blant annet stumme vokaler og innførte typiske norske språkdrag som flertallsbøyning av substantiv. Flere danske skrive-

måter ble også erstattet av skrivemåter som samsvarte mer med norsk talemåte. For eksempel ble «sæbe» byttet ut med «saape», og «mjølk» erstattet «mælk».

☞ I 1887 ble *rigsmål* navnet på det norske skriftspråket som var tuftet på dansk.

De to målformene blir likestilt

☞ I 1885 vedtok Stortinget at landsmålet og fornorsket dansk skulle være likestilte målformer i skolen og i det offentlige. Dette *jamstillingsvedtaket* åpnet for landsmål som hovedmål for norske skoleelever. Nå kunne skolekretsen selv velge hvilken målform elevene skulle skrive på.

Hvordan framstille den moderne verden?

☞ På lik linje med de realistiske forfatterne ville også kunstnerne i denne perioden få fram sannheten. De realistiske og naturalistiske malerne tok et oppgjør med det nasjonalromantiske idealet om å male vakkert. De ville male samfunnet slik det var. Motivene hentet de fra hverdagslivet, og på samme måte som realistisk diktning skulle malerkunsten gjenspeile hvordan folk levde, og hvilken samfunnsklasse de tilhørte.

☞ Malere som Christian Krohg (1852–1925) så på seg selv som vitenskapsmenn som skulle dokumentere det de observerte. I detalj malte de fattigfolk og sosiale

Detalj frå «Albertine i politilegens venteværelse» av Christian Krohg

problemer, og de vakte debatt med bildene sine. Kunsten var en kommentar til hvordan det var å leve i den moderne verden. Industrialiseringen og urbaniseringen hadde sider ved seg som ikke var til det beste for menneskene. Uverdige arbeidsforhold, dårlige boliger, fyll, slagsmål og prostitusjon var også en del av bylivet.

☞ Maleriet «Albertine i politilegens venteværelse» (1886–1887) er et typisk naturalistisk bilde. Her viser Christian Krohg fram livet til de prostituerte i Kristiania. Sammen med romanen *Albertine*, også skrevet av Krohg, førte bildet til endringer i samfunnet. Den offentlig godkjente prostitusjonen ble avskaffet. Nå kunne ikke politiet lenger innkalle prostituerte til legekun-

troll. Slike eksempler viser at også malerne var en del av det moderne gjennombruddet. De trodde på kunsten som virkemiddel i utviklingen mot et friere samfunn.

Teknologiske framskritt forandrer kunsten

☞ De teknologiske framskrittene på 1800-tallet førte med seg en nyvinning som skulle endre malerkunstens vilkår. Til nå var det malerne som hadde framstilt verden, men det endret seg da *fotografiet* kom. Rundt 1860 var utviklingen av fotografiapparatet kommet så langt at fotografiet nå kunne utfordre malerkunsten. Hvorfor male en kopi av omverdenen når en kunne avfotografere den? Fotografene tok portrettbilder av rike borgere – borgere som tidligere hadde betalt kunstnere

Claude Monet: «Impression, soleil levant» (1872). Maleriet skal ha gitt navn til betegnelsen impresjonisme

for å male portretter av dem. I tillegg var fotografiet viktig for å formidle det som skjedde i den moderne verden. Dokumentar- og nyhetsbilder tok over for de kunstneriske scenebildene. Fotografiet formidlet et sannere bilde av verden slik den var – og folk fikk følelsen av å være til stede i hendingene.

☞ Flere kunstnere prøvde å integrere fotografiet i kunsten sin. Ønsket fra realistene og naturalistene om å male dokumentarisk kan ses i sammenheng med dette. Andre kunstnere begynte å tenke i nye baner. *Impresjonistene* ville heller fange inn et inntrykk av en hending enn å dokumentere situasjonen fotografisk. De tok med seg malerutstyret ut for å male den moderne verden, som

de realistiske malerne. Byen var et populært motiv, og kunstnerne var særlig opptatt av tilbudene som folk kunne gjøre bruk av i fritida. En kunstner som **Edgar Degas** (1834–1917) malte inntrykk fra operaen, kafeer, ballerter og barer.

☞ Den meste kjente impresjonisten var nok **Claude Monet** (1840–1926). Han var mer interessert i naturen enn i bylivet. Bare det viktigste – førsteinntrykket – skulle være med i bildet, og målet var å fange lyset i alle fasetter. Monet malte derfor det samme motivet på ulike tider av døgnet for å få fram de forskjellige fargene.

☞ I Skandinavia var det særlig Skagen-malerne som stod for en

«Hip hip hurra! Kunstnerfest på Skagen» av P.S. Krøyer (1888)

impresjonistisk stil. I Skagen på Jylland fant norske malere som Christian Krohg og **Frits Thaulow** (1847–1906) en samhörighet med de danske kunstnerne **Peter S. Krøyer** (1851–1909) og ekteparet **Michael** (1849–1927) og **Anna Ancher** (1859–1935). Motivet var naturen, og de arbeidet med å fange det særpregete lyset ved danskekysten.

Edvard Grieg

Musikk

🎧 Den største komponisten i siste halvdel av 1800-tallet var

🎧 **Edvard Grieg** (1843–1907). Han regnes som den største klassiske komponisten her i landet noensinne. Grieg var først og fremst nasjonalromantisk i stilen, og han fikk stor betydning for identitets- og nasjonsbyggingen mot slutten av århundret. I 1876 fikk Grieg i oppdrag av Henrik Ibsen å komponere musikken til en teateroppsetting av *Peer Gynt*.

🎧 Rikard Nordraak

(1842–1866) er best kjent for å ha komponert melodien til «Ja, vi elsker». Han var fetter av Bjørnstjerne Bjørnson, og Nordraak tonesatte flere av Bjørnsons tekster.

🎧 **Johan Svendsen** (1840–1911) levde storparten av livet i København. Han er mest kjent for romanser for fiolin og orkester. På samme måte som Edvard Grieg var Svendsen inspirert av den norske folkemusikken. Han gjorde internasjonal karriere både som dirigent og komponist.

🎧 **Agathe Backer Grøndahl** (1847–1907) studerte både i Tyskland og i Italia og var en fremragende konsertpianist. Backer Grøndahl komponerte i alt 70 verk for piano. Hun var en nær venn av Edvard Grieg og er kjent for å ha framført musikken hans ute i Europa.

🎧 Europeisk musikk ellers var dominert av komponister som Franz Liszt (1811–1886), Richard Wagner (1813–1883), Johann Strauss d.y. (1825–1899), Johannes Brahms (1833–1897), Georges Bizet (1838–1875) og Pjotr Tsjaikovskij (1840–1893).

Kviknes Hotel i Balestrand er teikna av Franz Wilhelm Schiertz i ei blanding av sveitser- og drakestil

Arkitektur

☞ I arkitekturen stod *drakestilen* og *sveitserstilen* sterkt. Begge retningene hentet inspirasjon fra tradisjonelle norske formuttrykk som utskårete ornamenter og listverk. Sveitserstilen kom opprinnelig fra Sveits og Tyskland, men ble tilpasset norske forhold. Sveitserstilen bidro til å sette tydelig preg på norske byer og bygder. Sentrale bygg som jernbanesta-

sjoner, skysstasjoner og hotell ble ofte bygd i sveitserstil.

☞ Stavkirkene våre og norrøn mytologi la grunnlaget for *drakestilen*. Drakestilen er en videreføring av sveitserstilen og dukket opp mot slutten av århundret. Frognerseieren restaurant og Holmenkollen hotell er bygd i drakestil.

Industri og design

☞ Industrialiseringen førte til et skille mellom det å skape et produkt og det å produsere det. I det førindustrielle samfunnet ble produktene designet og produsert i den samme prosessen. Det var samme håndverker som tenkte ut hvordan en stol skulle se ut, og som laget stolen. Med industrialiseringen vokste *design* fram

som eget fagområde. Ingeniørene tegnet produktene som ble masseprodusert av arbeiderne på fabrikkene. Kravene til funksjon og effektivitet var høye.

☞ Den industrielle produksjonen skulle sikre framgang i samfunnet – symaskinen skulle gjøre det enklere og raskere å sy, skrivemaskinen skulle effektiviserte skriving og lesing. Det var produktets *funksjon* som var viktig, all pynt og unødig utforming ble fjernet.

☞ Ikke alle var like positive til denne utviklingen. Den såkalte *Arts and Crafts Movement* mente at bare håndverket kunne sikre framskritt og frihet for menneskene. De så på «brølet» fra fabrikkene som et kulturelt forfall.